

Dr hab. Zbigniew Girzyński, prof. UMK
Katedra Historii XIX – XX wieku i Historii Najnowszej
Instytut Historii i Archiwistyki
Wydział Nauk Historycznych
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
ul. Bojarskiego 1
87-100 Toruń

Toruń, 15 czerwca 2026 r.

PKAN WH/3942/2026

Data: 22.06.2026 r.

RECENZJA

w postępowaniu o nadanie stopnia doktora habilitowanego
prowadzonym na Uniwersytecie Jana Kochanowskiego w Kielcach

dr Anny Marcinkiewicz-Kaczmarczyk
(Instytut Pamięci Narodowej)

na podstawie monografii:

„Element politycznie wrogi”. Sytuacja byłych żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie w Polsce „ludowej” (1945–1956)

Wydawnictwo IPN, Warszawa 2025, ss. 472 + 16 s. wkł. zdj.

Dr Anna Marcinkiewicz-Kaczmarczyk przedstawiła jako główne osiągnięcie naukowe monografię pt. *„Element politycznie wrogi”. Sytuacja byłych żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie w Polsce „ludowej” (1945–1956)*. Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej, Warszawa 2025, ss. 472 + 16 s. wkł. zdj. Jest to obszerna praca poświęcona losom byłych żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie po zakończeniu II wojny światowej, ze szczególnym uwzględnieniem procesu ich powrotu do kraju, polityki władz komunistycznych wobec tej grupy, działań aparatu bezpieczeństwa, propagandy oraz problemów adaptacji w realiach państwa komunistycznego.

Już na wstępie należy stwierdzić, że wybór tematu jest trafny i ważny. Dzieje Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, losy emigracji wojskowej, repatriacja żołnierzy, polityka władz komunistycznych wobec środowisk uznawanych za politycznie niepewne oraz mechanizmy represji okresu stalinowskiego należą do zagadnień dobrze obecnych w historiografii. Jednocześnie brakowało dotąd opracowania, które w sposób całościowy łączyłoby te pola badawcze, koncentrując się na sytuacji tych żołnierzy, którzy powrócili do kraju albo znaleźli się w zasięgu zainteresowania władz Polski „ludowej”. Praca dr Anny Marcinkiewicz-Kaczmarczyk w dużej mierze tę lukę wypełnia.

Monografia została przygotowana przez badaczkę od wielu lat zajmującą się historią najnowszej Polski, historią wojskowości, dziejami Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, historią kobiet w wojsku, problematyką aparatu bezpieczeństwa oraz źródłami przechowywanymi w zasobie Instytutu Pamięci Narodowej. Dotychczasowy dorobek Habilitantki pokazuje, że recenzowana książka nie jest przedsięwzięciem przypadkowym, lecz zwieńczeniem dłuższej drogi badawczej. Poprzedzały ją zarówno publikacje dotyczące repatriacji żołnierzy PSZ na Zachodzie, działalności Polskiej Misji Wojskowej w Londynie, propagandowego obrazu gen. Władysława Andersa, jak i artykuły poświęcone funkcjonowaniu aparatu represji, Oddziału II Sztabu Generalnego WP oraz zasobom archiwalnym IPN.

I. Sylwetka naukowa i ocena dorobku Habilitantki

Dr Anna Marcinkiewicz-Kaczmarczyk uzyskała stopień doktora nauk humanistycznych w zakresie historii w 2006 r. na podstawie rozprawy poświęconej Ochotniczej Legii Kobiet. Od 2006 r. jest zawodowo związana z Instytutem Pamięci Narodowej, gdzie pracuje w obszarze archiwalnym, badawczym i edukacyjnym. To zatrudnienie miało niewątpliwie wpływ na jej profil naukowy: Habilitantka jest badaczką mocno zakorzenioną w materiale archiwalnym, dobrze znającą specyfikę źródeł wytwarzanych przez komunistyczny aparat represji, a także potrafiącą posługiwać się dokumentacją ewidencyjną, operacyjną, personalną i administracyjną.

Dorobek naukowy Habilitantki można podzielić na trzy główne obszary. Pierwszy dotyczy Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, ich historii, repatriacji i powojennych losów. Drugi obejmuje udział kobiet w wojsku i w walce o niepodległość, ze szczególnym uwzględnieniem Ochotniczej Legii Kobiet, Wojskowej Służby Kobiet ZWZ-AK oraz Pomocniczej Służby Kobiet w PSZ. Trzeci wiąże się z badaniami nad aparatem represji PRL, propagandą, archiwaliai organów bezpieczeństwa i mechanizmami oddziaływania państwa komunistycznego na obywateli.

Na dorobek Habilitantki składają się monografie, wybory dokumentów, liczne rozdziały w monografiach zbiorowych, artykuły w czasopismach naukowych, edycje źródeł, artykuły popularnonaukowe, aktywność konferencyjna oraz udział w przedsięwzięciach wystawienniczych i edukacyjnych. Wśród wcześniejszych książek należy wymienić przede wszystkim monografię *Ochotnicza Legia Kobiet (1918–1922)*, książkę *Kobiety w obronie Warszawy. Ochotnicza Legia Kobiet (1918–1922) i Wojskowa Służba Kobiet (1939–1945)*, wybór dokumentów *Repatriacja żołnierzy PSZ na Zachodzie w rozmowach TRJN z władzami*

brytyjskimi oraz album *Żołnierze Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie w fotografiach por. Wiesława Szpakowicza*. Osobno trzeba odnotować przygotowaną do druku, liczącą około 500 stron monografię „Pestki”, „WAAF-ki” i „Wrenki”. *Pomocnicza Służba Kobiet w Polskich Siłach Zbrojnych (1939–1947)*, która uzyskała dwie pozytywne recenzje wydawnicze i na mocy decyzji dyrektora BBH IPN z września 2025 r. skierowana została do prac wydawniczych. Praca ta, choć nie stanowi formalnego osiągnięcia habilitacyjnego będącego podstawą niniejszego postępowania, stanowi istotny dowód samodzielności i dojrzałości badawczej Habilitantki.

Dorobek ten jest spójny, rozpoznawalny i świadczy o konsekwencji badawczej. Habilitantka stopniowo poszerzała swoje zainteresowania: od kobiecych formacji wojskowych, przez historię PSZ, po losy żołnierzy po powrocie do kraju oraz działania aparatu bezpieczeństwa. Recenzowana monografia stanowi więc naturalną kontynuację wcześniejszych badań, ale zarazem wyraźnie je przekracza, ponieważ obejmuje szerszy problem relacji między państwem komunistycznym a środowiskiem wojskowym ukształtowanym poza kontrolą władz komunistycznych.

Na szczególne podkreślenie zasługuje fakt, że dorobek Habilitantki rozwijał się w sposób konsekwentny, ale jednocześnie ewolucyjny. Punktem wyjścia były badania nad historią wojskowej służby kobiet i Ochotniczą Legią Kobiet, które zaowocowały wartościowymi publikacjami poświęconymi słabo wcześniej rozpoznanemu obszarowi historii wojskowości i historii społecznej. Następnie zainteresowania badawcze dr Anny Marcinkiewicz-Kaczmarczyk przesunęły się ku dziejom Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, problematyce powojennych powrotów do kraju oraz relacjom między środowiskami wojskowymi a państwem komunistycznym. W ten sposób kolejne publikacje nie stanowiły zbioru przypadkowych tematów, lecz tworzyły logicznie rozwijający się program badawczy.

W autoreferacie Habilitantka słusznie wskazuje, że znaczną część jej aktywności naukowej zajmowały badania nad funkcjonowaniem instytucji państwowych i wojskowych w XX wieku oraz nad mechanizmami oddziaływania aparatu komunistycznego na różne grupy społeczne. W tym kontekście szczególne znaczenie mają nie tylko jej publikacje poświęcone samym Polskim Siłom Zbrojnym na Zachodzie, ale również prace dotyczące Polskiej Misji Wojskowej w Londynie, powojennych migracji wojskowych, propagandowego obrazu gen. Władysława Andersa czy źródeł przechowywanych w zasobie Instytutu Pamięci Narodowej. Wszystkie te badania stworzyły solidne zaplecze źródłowe i problemowe dla recenzowanej monografii habilitacyjnej.

Warto również zauważyć, że Habilitantka łączy kompetencje historyka z bardzo dobrą znajomością warsztatu archiwalnego. Jest to cecha szczególnie widoczna zarówno w publikowanych przez nią edycjach źródeł, jak i w licznych artykułach opartych na materiałach archiwalnych dotąd słabo wykorzystywanych przez historiografię. Dzięki temu jej dorobek nie ogranicza się do odtwarzania znanych ustaleń badawczych, lecz wnosi do obiegu naukowego nowe źródła, nowe informacje i nowe pola interpretacji. Jest to walor szczególnie cenny w badaniach nad historią najnowszą Polski, gdzie jakość ustaleń pozostaje w bezpośrednim związku z umiejętnością krytycznej analizy rozproszonej i niejednorodnej dokumentacji archiwalnej.

Warto podkreślić także aktywność konferencyjną Habilitantki. Uczestniczyła ona zarówno w konferencjach krajowych, jak i międzynarodowych, prezentując referaty dotyczące historii kobiet, historii wojskowości, propagandy oraz represji komunistycznych. Z punktu widzenia postępowania habilitacyjnego istotne jest to, że dorobek nie ogranicza się do publikacji ściśle archiwalnych czy dokumentacyjnych, lecz obejmuje także próby interpretacji szerszych zjawisk społecznych i politycznych.

Jednocześnie dorobek ten ma pewne ograniczenia. Jest on silnie związany z instytucjonalnym i źródłowym zapleczem IPN. Nie jest to zarzut sam w sobie, gdyż dobra znajomość zasobu IPN stanowi niewątpliwą zaletę warsztatową. Trzeba jednak zauważyć, że w twórczości Habilitantki bardzo mocno obecna jest perspektywa aparatu bezpieczeństwa, dokumentacji operacyjnej i ewidencyjnej. W mniejszym stopniu pojawia się natomiast perspektywa historii społecznej, lokalnej, regionalnej, historii codzienności oraz analiza źródeł wytwarzanych poza aparatem represji. Ta cecha dorobku widoczna jest również w monografii habilitacyjnej.

Mimo tych zastrzeżeń ogólna ocena dorobku naukowego dr Anny Marcinkiewicz-Kaczmarczyk jest pozytywna. Jest to dorobek konsekwentny, warsztatowo solidny, oparty na rozległych kwerendach i związany z ważnymi problemami historii Polski XX wieku.

II. Temat, cel i konstrukcja monografii habilitacyjnej

Monografia *„Element politycznie wrogi”. Sytuacja byłych żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie w Polsce „ludowej”* składa się ze wstępu, sześciu rozdziałów, zakończenia, bibliografii, wykazu skrótów, indeksu nazwisk, pseudonimów i kryptonimów oraz materiału ilustracyjnego. Jej konstrukcja ma charakter chronologiczno-problemowy.

Autorka rozpoczyna od omówienia historii Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, następnie przechodzi do procesu repatriacji i polityki władz wobec powracających żołnierzy, dalej przedstawia realia polityczne Polski lat 1945–1956, następnie zasadniczą część pracy poświęca inwigilacji i represjom, propagandowemu obrazowi PSZ oraz sytuacji byłych żołnierzy do 1956 r.

Rozdział pierwszy ma charakter wprowadzający, ale nie jest prostym zarysem dziejów Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie. Autorka koncentruje się w nim przede wszystkim na politycznym położeniu PSZ u schyłku wojny i bezpośrednio po jej zakończeniu, analizując stanowisko władz RP na uchodźstwie, ugrupowań emigracyjnych, aliantów zachodnich oraz władz komunistycznych w kraju wobec przyszłości żołnierzy polskich pozostających na Zachodzie. W tym sensie rozdział dobrze przygotowuje właściwy temat pracy, gdyż pokazuje, że decyzja o powrocie bądź pozostaniu na emigracji była uwikłana nie tylko w osobiste wybory żołnierzy, lecz także w szerszy konflikt o legalność władz polskich, stosunek do jałtańskiego porządku politycznego i ocenę rzeczywistego charakteru powojennego państwa w Polsce. Rozdział ten nie przynosi zasadniczo nowych ustaleń faktograficznych, ale porządkuje niezbędny kontekst polityczny. Jego funkcją nie jest rekonstrukcja szlaku bojowego PSZ, lecz wyjaśnienie politycznej sytuacji, w której znaleźli się żołnierze po 1945 r.

Rozdział drugi, dotyczący drogi do ojczyzny, należy do istotniejszych części pracy. Habilitantka opisuje negocjacje dotyczące repatriacji, aktywność władz komunistycznych, działania propagandowe, działalność Polskiej Misji Wojskowej w Londynie, mechanizmy rejestracji i wstępnego rozpoznania powracających. W tej części dobrze widoczna jest znajomość dokumentacji dotyczącej relacji między TRJN a władzami brytyjskimi oraz wcześniejsze doświadczenie Autorki wynikające z edycji dokumentów poświęconych temu zagadnieniu.

Rozdział trzeci stanowi syntetyczne przedstawienie realiów politycznych w kraju. Autorka pokazuje rozwój aparatu represji, sytuację polityczną lat 1945–1956, podstawy prawne działań wobec środowisk uznawanych za wrogie oraz proces utrwalania systemu komunistycznego. Jest to rozdział potrzebny, choć w dużym stopniu referujący ustalenia literatury. Jego funkcją jest przygotowanie gruntu pod rozdział czwarty.

Rozdział czwarty, poświęcony inwigilacji środowiska byłych żołnierzy PSZ, jest rdzeniem pracy i zarazem jej najważniejszą częścią. Autorka analizuje w nim rozpracowania obiektywne i operacyjne, m.in. sprawy o kryptonimach „Centro”, „Targowica”, „Zachód”,

„Mewa”, „Lombard” i „Falanga”. Pokazuje, jak aparat bezpieczeństwa postrzegał środowisko byłych żołnierzy PSZ, jakie stosował metody, jakie kategorie podejrzeń formułował i jakie działania podejmował wobec poszczególnych osób. To właśnie w tym rozdziale najlepiej widać oryginalność kwerendy i najpełniejsze wykorzystanie materiału archiwalnego.

Rozdział piąty dotyczy obrazu PSZ i ich żołnierzy w propagandzie Polski „ludowej”. Autorka analizuje prasę, publikacje propagandowe i wybrane elementy przekazu publicznego. Bardzo trafnie pokazuje dwutorowość działań władz: z jednej strony zachęcanie zwykłych żołnierzy do powrotu, z drugiej zaś konsekwentne dyskredytowanie dowódców, emigracji politycznej i środowiska gen. Andersa. Rozdział ten jest ważny, ponieważ pozwala wyjść poza dokumentację operacyjną i pokazać szersze mechanizmy budowania społecznego obrazu PSZ.

Rozdział szósty poświęcony został środowisku byłych żołnierzy PSZ oraz ich przystosowaniu do życia w Polsce „ludowej”. Autorka odchodzi tu częściowo od dominującej wcześniej perspektywy aparatu bezpieczeństwa i podejmuje próbę charakterystyki samej grupy: jej pochodzenia, wykształcenia, możliwości zawodowych, postaw społecznych, sposobów adaptacji oraz ograniczeń, z jakimi byli żołnierze spotykali się po powrocie do kraju. Jest to rozdział ważny, ponieważ pozwala choć częściowo przesunąć punkt ciężkości z działań państwa na doświadczenie środowiska, którego dotyczy monografia. Jednocześnie właśnie tutaj szczególnie wyraźnie widać, że temat społecznego funkcjonowania byłych żołnierzy PSZ mógłby zostać jeszcze pogłębiony przez szersze wykorzystanie materiałów administracji lokalnej, archiwów regionalnych, dokumentacji zatrudnienia, organizacji kombatanckich oraz źródeł osobistych. Rozdział ten jest potrzebny dla równowagi konstrukcyjnej pracy, ale nie zawsze w pełni przełamuje dominację perspektywy operacyjno-represyjnej. Autorka sygnalizuje wiele ważnych problemów adaptacyjnych, jednak ich obraz pozostaje miejscami mniej pełny niż rekonstrukcja działań aparatu bezpieczeństwa w rozdziale czwartym.

Konstrukcja pracy jest zasadniczo logiczna. Można jednak zgłosić jedną uwagę, która dotyczy równocześnie tytułu i faktycznego zakresu monografii. Tytuł zapowiada szerokie ujęcie „sytuacji byłych żołnierzy PSZ w Polsce <<ludowej>>”, podczas gdy faktyczny ciężar pracy spoczywa przede wszystkim na polityce władz komunistycznych, działaniach aparatu bezpieczeństwa, inwigilacji, represjach i propagandzie. W tym sensie książka jest w znacznej mierze monografią o komunistycznym aparacie państwa wobec byłych żołnierzy PSZ, a dopiero w drugiej kolejności o pełnej, wielowymiarowej sytuacji społecznej tej grupy. Jest to ograniczenie wynikające z profilu bazy źródłowej, a nie z błędu koncepcyjnego. Autorka zresztą jest świadoma tych granic i sygnalizuje je we wstępie. Warto jednak odnotować tę

rozbieżność, ponieważ wpływa ona na ocenę zakresu realizacji tytułowego problemu badawczego.

III. Baza źródłowa

Podstawa źródłowa monografii jest bardzo obszerna i stanowi jedną z jej najważniejszych zalet. Należy podkreślić, że Autorka przeprowadziła kwerendy nie tylko w zasobie IPN, ale również w archiwach zagranicznych: w Instytucie Polskim i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie, w Studium Polski Podziemnej, a przede wszystkim w Archiwum Narodowym Zjednoczonego Królestwa (National Archives) w Londynie. Sięgnęła ponadto do Archiwum Akt Nowych, Centralnego Archiwum Wojskowego, Wojskowego Biura Historycznego oraz innych zasobów. Przeprowadzone kwerendy londyńskie, zrealizowane m.in. w ramach stypendium Fundacji Lanckorońskich (2023 r.), stanowią walor odróżniający recenzowaną monografię od wielu podobnych tematycznie prac opartych wyłącznie na zbiorach krajowych. Materiały IPMS i NA pozwoliły Autorce uwzględnić perspektywę strony polskiej na emigracji oraz strony brytyjskiej w negocjacjach repatriacyjnych, co wyraźnie wzbogaciło zwłaszcza rozdział drugi.

Największą wartość pracy stanowi jednak wykorzystanie materiałów operacyjnych aparatu bezpieczeństwa. Autorka bardzo dobrze zna ten typ źródeł. Potrafi odczytywać język dokumentów UB, rozumie mechanizmy ewidencyjne, dostrzega znaczenie kryptonimów spraw, kartotek, donosów, planów przedsięwzięć operacyjnych, raportów, analiz i meldunków. Jej doświadczenie archiwalne jest w tej części niewątpliwym atutem. W wielu miejscach praca przynosi cenne ustalenia szczegółowe dotyczące konkretnych osób, mechanizmów rozpracowania oraz sposobu myślenia aparatu bezpieczeństwa.

Właśnie w tym miejscu pojawia się jednak najważniejsze zastrzeżenie dotyczące bazy źródłowej. W monografii wyraźnie dominuje dokumentacja IPN. Jest to zrozumiałe, ponieważ temat represji i inwigilacji niejako naturalnie prowadzi do dokumentacji organów bezpieczeństwa. Niemniej tak silne oparcie książki na tym jednym typie źródeł powoduje, że perspektywa opisu bywa zawężona: losy byłych żołnierzy PSZ widzimy przede wszystkim oczami funkcjonariuszy aparatu represji. Jest to perspektywa ważna, ale nie jedyna.

Warto byłoby szerzej wykorzystać materiały innych archiwów państwowych, zwłaszcza tam, gdzie repatrianci osiedlali się w większej liczbie, a więc na Ziemiach Zachodnich i Północnych. Skoro Autorka przeprowadziła kwerendy w oddziałach IPN w

Katowicach, Krakowie, Poznaniu, Rzeszowie, Szczecinie, Wrocławiu czy w delegaturze w Bydgoszczy, można było oczekiwać przynajmniej selektywnego sięgnięcia do archiwów państwowych w tych ośrodkach. Materiały administracji terenowej, urzędów wojewódzkich, rad narodowych, lokalnych struktur partyjnych, instytucji zatrudnienia czy struktur kombatanckich mogłyby pozwolić na pełniejsze uchwycenie społecznego, zawodowego i lokalnego wymiaru funkcjonowania byłych żołnierzy PSZ.

Szczególnie interesujące mogłyby być materiały ZBoWiD i instytucji kombatanckich. Autorka oczywiście problem działalności kombatanckiej dostrzega, ale nie wykorzystuje w pełni potencjału archiwalnego tej problematyki. W Archiwum Akt Nowych znajdują się zespoły mogące zawierać materiały przydatne dla badań nad środowiskami byłych żołnierzy, w tym zespół Zbiór Kazimierza Rusinka, związany z działalnością środowisk kombatanckich i pamięcią wojenną. Część tych materiałów wykracza poza ramy chronologiczne pracy, ale niektóre mogą dotyczyć okresu wcześniejszego lub przynajmniej pozwalać prześledzić długofalowe konsekwencje polityki wobec żołnierzy PSZ. Zasoby regionalnych struktur ZBoWiD, zwłaszcza z Ziemi Zachodnich, mogłyby uzupełnić obraz o perspektywę środowiskową, pamięciową i społeczną.

Podobnie można wskazać na niewykorzystany potencjał materiałów administracji terenowej, rad narodowych, struktur partyjnych oraz dokumentacji zakładów pracy i instytucji państwowych. Źródła tego rodzaju mogłyby wzbogacić obraz funkcjonowania byłych żołnierzy PSZ w życiu społecznym i zawodowym, ukazując ich sytuację mieszkaniową, możliwości zatrudnienia i awansu, relacje ze środowiskiem lokalnym oraz różnorodne formy ograniczeń i dyskryminacji, które nie zawsze znajdowały odzwierciedlenie w dokumentacji organów bezpieczeństwa. Pozwoliłyby także pełniej uchwycić rozdzźwięk pomiędzy formalnymi deklaracjami władz a praktyką funkcjonowania państwa na szczeblu lokalnym.

Nie jest to jednak zarzut podważający wartość pracy. Autorka przeprowadziła rozległą i pracochłonną kwerendę archiwalną, której rezultaty stanowią jeden z najważniejszych walorów recenzowanej monografii. Należy jednak zauważyć, że jej profil źródłowy został wyraźnie zdominowany przez dokumentację aparatu bezpieczeństwa. W konsekwencji byli żołnierze Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie występują przede wszystkim jako obiekty zainteresowania organów represji, obserwacji i działań operacyjnych. Dzięki temu książka bardzo przekonująco rekonstruuje politykę państwa komunistycznego wobec tego środowiska oraz mechanizmy jego kontroli i inwigilacji. W nieco mniejszym stopniu ukazuje natomiast

społeczne aspekty funkcjonowania byłych żołnierzy PSZ w powojennej Polsce, ich codzienne doświadczenia oraz proces adaptacji do realiów życia w państwie komunistycznym.

IV. Literatura przedmiotu

Habilitantka wykorzystała szeroką literaturę dotyczącą Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, emigracji, repatriacji, systemu komunistycznego, aparatu bezpieczeństwa, stalinizmu, propagandy, wojskowości i represji politycznych. W bibliografii znajdują się prace klasyczne i nowsze, a Autorka wykazuje dobrą orientację w polskiej historiografii przedmiotu.

Na szczególne uznanie zasługuje umiejętność powiązania kilku nurtów literatury: dziejów PSZ, historii politycznej Polski powojennej, badań nad aparatem bezpieczeństwa oraz historii propagandy. Dzięki temu praca nie jest wyłącznie studium wojskowym ani wyłącznie studium represji, lecz znajduje się na przecięciu kilku pól badawczych.

Można jednak wskazać pewne braki. Literatura dotycząca codzienności repatriantów, powojennej adaptacji społecznej, mechanizmów osiedlania się na Ziemiach Zachodnich, funkcjonowania lokalnych społeczności i pamięci kombatanckiej mogłaby być wykorzystana szerzej. Brakuje mocniejszego osadzenia problemu w badaniach nad historią społeczną stalinizmu i mikrohistorią represji. Autorka dobrze pokazuje działania instytucji, ale słabiej rekonstruuje społeczne doświadczenie jednostek i grup. Przykładowo, prace Andrzeja Paczkowskiego na temat społeczeństwa polskiego w konfrontacji z systemem komunistycznym, a w kontekście Ziem Zachodnich studia Beaty Halickiej nad doświadczeniami osadników czy opracowania Zbigniewa Mazura dotyczące środowisk repatriantów mogłyby stanowić użyteczne ramy porównawcze dla analizy procesu adaptacji byłych żołnierzy PSZ do warunków powojennej Polski.

Można było również rozważyć szersze wykorzystanie literatury dotyczącej prasy i propagandy stalinowskiej w poszczególnych segmentach rynku prasowego. Autorka korzysta z podstawowych tytułów, takich jak „Trybuna Ludu”, „Żołnierz Polski” czy „Repatriant”, ale analiza propagandy mogłaby zyskać na poszerzeniu o inne pisma, w tym prasę młodzieżową, kobiecą, regionalną, wojskową i organizacyjną. Nie chodzi o to, że uzyskany obraz propagandy byłby radykalnie odmienny, ponieważ prasa stalinowska była silnie zunifikowana. Szersza kwerenda pozwoliłaby jednak lepiej uchwycić zasięg, warianty i adresatów przekazu dotyczącego PSZ, gen. Andersa, „emigracji londyńskiej” i powracających żołnierzy.

W kontekście porównawczym przydatne mogłyby być także prace dotyczące powrotów wojskowych i emigrantów politycznych w innych krajach Europy Środkowo-Wschodniej, choć należy przyznać, że specyfika Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie jest pod tym względem szczególna i niełatwa do prostego porównania.

V. Merytoryczna ocena monografii

Najważniejszą zaletą monografii jest ukazanie systemowego charakteru nieufności państwa komunistycznego wobec byłych żołnierzy PSZ. Habilitantka przekonująco pokazuje, że środowisko to od początku traktowano jako potencjalnie wrogie, politycznie niepewne, podatne na współpracę z emigracją i zachodnimi służbami. Kategoria „elementu politycznie wrogiego” nie była więc wyłącznie propagandową etykietą. Miała konkretne konsekwencje: rejestrację, obserwację, rozpracowanie, werbunek agentury, utrudnienia zawodowe, represje, a w niektórych przypadkach aresztowania, procesy i wyroki.

Praca dobrze pokazuje dwoistość polityki władz. Z jednej strony władze komunistyczne prowadziły akcję zachęcania do powrotu, deklarując życzliwy stosunek do „zwykłych żołnierzy”. Z drugiej strony już na etapie repatriacji tworzone mechanizmy rozpoznania i kontroli, które później mogły zostać wykorzystane operacyjnie. Autorka trafnie pokazuje, że propaganda repatriacyjna i praktyka aparatu bezpieczeństwa były ze sobą sprzeczne jedynie pozornie. W rzeczywistości stanowiły dwa elementy tej samej polityki: sprowadzić część żołnierzy do kraju, rozpoznać ich środowisko, odizolować od wpływów emigracji i podporządkować kontroli państwa.

Bardzo wartościowe są fragmenty dotyczące konkretnych rozpracowań operacyjnych. Autorka rekonstruuje logikę działań aparatu bezpieczeństwa, wskazuje na mechanizmy konstruowania podejrzeń, pokazuje, jak luźne kontakty towarzyskie, przeszłość wojskowa, znajomość języków, pobyt na Zachodzie, korespondencja zagraniczna czy dawny stopień wojskowy mogły zostać uznane za przesłanki wrogości politycznej. Ta część pracy dobrze wpisuje się w badania nad funkcjonowaniem państwa stalinowskiego.

Ważnym walorem monografii jest także próba pokazania różnorodności postaw samych byłych żołnierzy. Nie byli oni grupą jednolitą. Część próbowała przystosować się do nowych warunków, część starała się unikać kontaktów politycznych, inni podejmowali pracę zawodową, niektórzy wstępowali do „ludowego” Wojska Polskiego, część była inwigilowana, część werbowana do współpracy, niektórzy podejmowali decyzję o ucieczce z kraju lub

otwartym sprzeciwie. Autorka słusznie unika prostego podziału na bohaterów i ofiary, choć w niektórych miejscach perspektywa aparatu bezpieczeństwa jest tak dominująca, że głos samych żołnierzy pozostaje słabiej słyszalny.

Rozdział poświęcony propagandzie jest potrzebny i zasadniczo udany, choć wymaga kilku uwag krytycznych. Autorka pokazuje najważniejsze schematy propagandowe: dyskredytowanie gen. Andersa, emigracji londyńskiej, dowódców PSZ, przeciwstawianie „złych” przywódców „uczciwym” szeregowym żołnierzom, eksponowanie rzekomej troski państwa o powracających oraz oskarżanie środowisk emigracyjnych o służbę obcym interesom. To ujęcie jest trafne. Szkoda jednak, że analiza prasowa została oparta na stosunkowo wąskim doborze tytułów i przykładów. Szersze wykorzystanie prasy regionalnej, młodzieżowej, kobiecej i organizacyjnej pozwoliłoby lepiej pokazać społeczne funkcjonowanie tych klisz propagandowych.

Najpoważniejsze zastrzeżenie, sygnalizowane już przy ocenie konstrukcji pracy, dotyczy zakresu tytułowej „sytuacji” byłych żołnierzy PSZ. W pracy bardzo dobrze pokazano sytuację tych żołnierzy jako przedmiotu zainteresowania władz, aparatu bezpieczeństwa i propagandy. Słabiej natomiast ukazano ich sytuację jako grupy społecznej funkcjonującej w konkretnych, lokalnych środowiskach. Czytelnik otrzymuje świetny obraz mechanizmów inwigilacji, ale mniej dowiaduje się o codziennych strategiach przetrwania, sieciach pomocy, sytuacji rodzinnej, lokalnych konfliktach, relacjach z sąsiadami, miejscami pracy, administracją terenową czy środowiskami kombatanckimi.

W tym kontekście warto wskazać także na pewne ograniczenie doboru przykładów biograficznych. Praca z natury rzeczy nie mogła omówić wszystkich postaci, a Autorka musiała dokonywać wyboru. Niemniej zwraca uwagę pominięcie ppłk. dypl. Tadeusza Zakrzewskiego (1893–1966), oficera o bogatej i pod wieloma względami reprezentatywnej dla tematyki monografii biografii. Zakrzewski był attaché wojskowym w Bukareszcie w latach 1937–1940. To właśnie w Bukareszcie we wrześniu 1939 r. oddał się do dyspozycji przybyłego tam gen. Władysława Sikorskiego, wypowiadając posłuszeństwo marszałkowi Rydzowi-Śmigłemu co było gestem o dużym znaczeniu politycznym w momencie kształtowania się nowego układu rządowego. Kontynuował następnie służbę w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie, m.in. jako jeden z oficerów związanych z kręgiem Naczelnego Wodza, sporządził dla gen. Sikorskiego w 1943 r. obszerny memoriał dotyczący polskiej polityki zagranicznej i roli wojska. Po repatriacji do Polski stał się obiektem zainteresowania komunistycznych służb specjalnych, co czyni jego przypadek pouczającym przykładem losu żołnierza PSZ z dużym

„dorobkiem” wywiadowczym i politycznym w oczach bezpieki. Jego nieobecność w monografii nie jest błędem, ponieważ dobór postaci zawsze wiąże się z koniecznością wyboru, ale stanowi przykład, że uwzględnienie osób słabiej widocznych w głównym nurcie dokumentacji operacyjnej wzbogaciłoby obraz środowiska.

Można także postawić pytanie, czy Autorka nie powinna mocniej wyeksponować zróżnicowania wewnętrznego środowiska byłych żołnierzy PSZ. Praca sygnalizuje tę różnorodność, ale miejscami gubi ją pod wspólną kategorią analityczną. Tymczasem typologia środowiska jest tu istotna: inne było doświadczenie żołnierzy służących na Zachodzie przez całą wojnę, inne oficerów mających za sobą równocześnie służbę w AK, inne żołnierzy repatriowanych z powodów rodzinnych i szybko wcielonych do „ludowego” WP, a inne jeszcze osób pozostających jedynie na marginesie zainteresowania operacyjnego bezpieki z racji dalekich powiązań środowiskowych. Mocniejsze odróżnienie tych kategorii pozwoliłoby lepiej zróżnicować narrację i pokazać, że stopień represji, zakres inwigilacji i możliwości adaptacyjne były w tych grupach odmienne.

Niektóre partie monografii mają charakter bardzo szczegółowej rekonstrukcji działań operacyjnych. Jest to zaleta, ale zarazem pewne ograniczenie narracyjne. W kilku miejscach, szczególnie przy omówieniu kolejnych spraw operacyjnych w rozdziale czwartym, czytelnik może odnieść wrażenie, że Autorka referuje kolejne dokumenty i meldunki, podczas gdy przydałoby się nieco więcej syntetyzujących uwag interpretacyjnych. Przykładowo, po omówieniu spraw „Centro” i „Targowicy” cenne byłoby krótkie podsumowanie pokazujące, co te rozpracowania mówią o ewolucji polityki represyjnej, o relacjach centrum – teren, o roli agentury wewnętrznej, o zmianach w kategoryzacji podejrzanych między latami 1948 a 1953, czy wreszcie o stereotypach funkcjonariuszy wobec „andersowców”. Takie uwagi interpretacyjne znacząco podniosłyby analityczną wartość rozdziału.

Zastrzeżenia te nie podważają wartości monografii. Pokazują raczej, że jest to książka bardzo mocna w jednym wymiarze badawczym: rekonstrukcji działań państwa i aparatu bezpieczeństwa wobec byłych żołnierzy PSZ. Jako całościowa historia społeczna tego środowiska byłaby jeszcze do uzupełnienia. Jako monografia mechanizmów represji, inwigilacji i propagandy wobec tej grupy jest pracą wartościową i potrzebną.

VI. Warsztat naukowy i strona edytorska

Warsztat źródłowy Habilitantki należy ocenić wysoko. Autorka sprawnie porusza się w dokumentacji archiwalnej, potrafi identyfikować osoby, kryptonimy, jednostki organizacyjne, instytucje i uwarunkowania operacyjne. Umie łączyć dokumenty wytworzone w różnych kontekstach i rekonstruować przebieg działań aparatu bezpieczeństwa.

Na uznanie zasługuje aparat naukowy pracy. Przypisy są liczne, szczegółowe i pokazują dużą skalę kwerendy. Bibliografia jest obszerna. Indeks nazwisk, pseudonimów i kryptonimów ułatwia korzystanie z książki. Materiał ilustracyjny, obejmujący fotografie i reprodukcje dokumentów, ma wartość nie tylko dekoracyjną, ale także źródłową. Dobrze pokazuje charakter dokumentacji, z którą pracowała Autorka.

Język pracy jest zasadniczo poprawny, rzeczowy i komunikatywny. Monografia ma charakter naukowy, ale nie jest hermetyczna. Autorka unika nadmiernego żargonu, choć miejscami przejmuje język dokumentów aparatu bezpieczeństwa. W takich przypadkach warto byłoby częściej dystansować się od terminologii źródłowej, zwłaszcza od określeń typu „wrogi element”, „andersowcy”, „obcy klasowo”, „podejrzani o współpracę z obcym wywiadem”. Autorka zazwyczaj czyni to świadomie, ale nie zawsze dostatecznie mocno sygnalizuje propagandowy i operacyjny charakter tych kategorii.

Struktura pracy jest przejrzysta, choć miejscami dysproporcyjna. Najpełniej opracowany jest rozdział czwarty. Rozdział piąty, dotyczący propagandy, mógłby zostać oparty na szerszej kwerendzie prasowej. Rozdział szósty dobrze zamyka pracę, ale można było mocniej wykorzystać go do pokazania długiego trwania konsekwencji stalinowskiej polityki wobec byłych żołnierzy PSZ.

VII. Znaczenie monografii dla historiografii

Osiągnięcie naukowe dr Anny Marcinkiewicz-Kaczmarczyk ma istotne znaczenie dla badań nad historią Polski po 1945 r. Monografia wnosi do historiografii przede wszystkim trzy elementy.

Po pierwsze, porządkuje i scala rozproszoną dotąd wiedzę o sytuacji byłych żołnierzy PSZ na Zachodzie w Polsce „ludowej” w latach 1945–1956. Pokazuje ich losy nie tylko przez pryzmat repatriacji, lecz także długofalowego zainteresowania aparatu bezpieczeństwa.

Po drugie, dostarcza obszernej rekonstrukcji działań operacyjnych wobec tego środowiska. Wykorzystanie rozpracowań obiektowych i indywidualnych pozwoliło Autorce pokazać, jak państwo komunistyczne przekształcało doświadczenie służby w PSZ w przesłankę politycznej podejrzliwości.

Po trzecie, praca pokazuje związek między propagandą, repatriacją i represją. Władze komunistyczne nie tylko ścigały i inwigilowały część byłych żołnierzy, ale też próbowały narzucić społeczeństwu określony obraz PSZ: z jednej strony deprecjonujący dowódców i emigrację, z drugiej usiłujący pozyskać lub neutralizować zwykłych żołnierzy.

Wkład monografii polega więc nie tylko na zgromadzeniu materiału źródłowego, lecz także na pokazaniu mechanizmów polityki państwa wobec grupy, która dla władz komunistycznych była szczególnie kłopotliwa. Byli żołnierze PSZ stanowili bowiem żywe zaprzeczenie propagandowej tezy, że jedyną prawowitą kontynuacją polskiego wysiłku zbrojnego była armia podporządkowana Moskwie i późniejsze „ludowe” Wojsko Polskie.

W szerszym kontekście historiograficznym warto odnotować, że praca wpisuje się, i zarazem wnosi do nich oryginalny wkład, w kilka równoległe rozwijających się nurtów badawczych. Obok ustaleń dotyczących samego środowiska PSZ recenzowana monografia koresponduje z badaniami Andrzeja Paczkowskiego, Filipa Musiała i innych badaczy nad mechanizmami stalinowskiego aparatu represji w Polsce, uzupełniając je o perspektywę specyficznej grupy, żołnierzy Zachodu, dotąd nieomówionej w tej skali i z taką rozległością kwerendy. Zarazem praca otwiera pole dla dalszych badań: porównawczych (losy żołnierzy jednostek zachodnich w Czechosłowacji), regionalnych (osadnictwo repatriantów na Ziemiach Zachodnich) i biograficznych (systematyczna prozopografia środowiska).

VIII. Uwagi krytyczne szczegółowe

Podsumowując uwagi krytyczne, należy wskazać kilka kwestii:

- Tytuł pracy sugeruje pełną analizę „sytuacji” byłych żołnierzy PSZ, podczas gdy faktyczny ciężar monografii spoczywa na działaniach władz komunistycznych, aparatu bezpieczeństwa i propagandy. Jest to ograniczenie wynikające przede wszystkim z profilu źródłowego, a nie z błędu koncepcyjnego, niemniej wpływa na zakres realizacji tytułowego problemu badawczego.
- Zbyt silna dominacja dokumentacji IPN powoduje, że obraz sytuacji byłych żołnierzy PSZ jest w znacznej mierze obrazem widzianym z perspektywy aparatu bezpieczeństwa.

- W mniejszym zakresie wykorzystano materiały archiwów państwowych, zwłaszcza regionalnych, które mogłyby wzbogacić analizę o wymiar lokalny, administracyjny, społeczny i kombatancki.
- Warto byłoby szerzej wykorzystać materiały ZBoWiD, dokumentację środowisk kombatanckich oraz zespoły zgromadzone w Archiwum Akt Nowych i archiwach regionalnych.
- Analiza propagandy prasowej została oparta na zbyt wąskim spektrum tytułów. Szersza kwerenda w prasie regionalnej, młodzieżowej, kobiecej i organizacyjnej mogłaby pogłębić rozdział piąty.
- W pracy można było mocniej wyeksponować zróżnicowanie wewnętrzne środowiska byłych żołnierzy PSZ oraz ich codzienne strategie adaptacyjne, w tym poprzez typologię różnych kategorii powracających.
- Przydatne byłyby częstsze podsumowania syntetyczne po omówieniu poszczególnych rozpracowań operacyjnych, zwłaszcza wskazujące na ewolucję polityki represyjnej między poszczególnymi etapami okresu 1945–1956.
- Dobór przykładów biograficznych, choć bogaty, mógłby zostać poszerzony o postaci ważne dla środowiska PSZ, lecz słabiej wpisujące się w główny nurt dokumentacji operacyjnej, jak chociażby ppłk. dypl. Tadeusz Zakrzewski, którego biografię wojskową i powojenne losy w Polsce „ludowej” warto byłoby uwzględnić.
- Zasadne byłoby rozważenie, przynajmniej sygnalizacyjne, kontekstu porównawczego: jak doświadczenia polskich żołnierzy Zachodu po powrocie do kraju korespondują z losami reemigrantów wojskowych w Czechosłowacji.

Uwagi te mają charakter merytoryczny i recenzencki, ale nie prowadzą do zakwestionowania wartości pracy. Wskazują raczej możliwe kierunki dalszych badań.

IX. Konkluzja

Monografia dr Anny Marcinkiewicz-Kaczmarczyk jest pracą wartościową, źródłowo solidną i potrzebną. Jej największą zaletą jest rozległa kwerenda, zarówno w dokumentacji aparatu bezpieczeństwa, jak i w archiwach londyńskich, oraz umiejętność rekonstrukcji mechanizmów inwigilacji i represji wobec byłych żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie. Autorka dobrze pokazuje, jak państwo komunistyczne definiowało tę grupę jako politycznie podejrzaną, jak ją obserwowało, klasyfikowało, rozpracowywało i wykorzystywało propagandowo.

Praca nie jest wolna od ograniczeń. Jej perspektywa jest silnie zdominowana przez dokumentację IPN i działania aparatu bezpieczeństwa. W mniejszym stopniu otrzymujemy społeczną historię byłych żołnierzy PSZ, ich codzienności, lokalnych doświadczeń, funkcjonowania w środowiskach pracy, strukturach kombatanckich i społecznościach regionalnych. Analiza propagandowa mogłaby być pogłębiona o szerszą kwerendę prasową. Dobór przykładów biograficznych, choć szeroki, pomija pewne postaci o reprezentatywnych dla tematyki monografii losach. Niemniej w przyjętych ramach badawczych Autorka wykonała pracę rzetelną i znaczącą.

Dorobek naukowy Habilitantki, obejmujący monografie, artykuły naukowe, edycje źródeł, publikacje popularnonaukowe oraz aktywność konferencyjną, świadczy o jej samodzielności badawczej, konsekwencji i dojrzałości warsztatowej. Recenzowana monografia stanowi najważniejsze osiągnięcie w jej dotychczasowym dorobku i spełnia kryterium znacznego wkładu w rozwój dyscypliny historia.

Biorąc pod uwagę całość dorobku dr Anny Marcinkiewicz-Kaczmarczyk oraz wartość monografii „Element politycznie wrogi”. Sytuacja byłych żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie w Polsce „ludowej” 1945–1956, stwierdzam, że Habilitantka spełnia wymagania określone w art. 219 ust. 1 ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce, stawiane osobom ubiegającym się o nadanie stopnia doktora habilitowanego w dziedzinie nauk humanistycznych w dyscyplinie historia. **Wnoszę zatem o dopuszczenie dr Anny Marcinkiewicz-Kaczmarczyk do dalszych etapów postępowania habilitacyjnego i popieram wnioszek o nadanie jej stopnia doktora habilitowanego.**

Zbigniew Girzyński

Dr hab. Zbigniew Girzyński, prof. UMK